



הכנסת

מרכז המחקר והמידע

## הגנת הסביבה במקורות היהודיים

**כתיבה: ירון אונגר, עו"ד**

אישור: הודיה קין, עו"ד, ראש צוות

עריכה לשונית: מערכת "דברי הכנסת"

י"ב בסיוון תש"ע

30 במאי 2010

הכנסת, מרכז המחקר והמידע

קריית בן-גוריון, ירושלים 91950

טל': 02 - 6408240/1

פקס: 02 - 6496103

[www.knesset.gov.il/mmm](http://www.knesset.gov.il/mmm)

## מבוא

מסמך זה נכתב לרגל יום הגנת הסביבה בכנסת, ותוצג בו התפיסה הערכית וההלכתית של המשפט העברי בדבר ההגנה על איכות הסביבה.

### 1. רקע תיאורטי

#### 1.1. כללי

מקובל לחלק את השיח הסביבתי לשתי אסכולות: אקולוגיה אתנוצנטרית או אנתרופוצנטרית (האדם במרכז), ואקולוגיה ביוצנטרית או נטורוצנטרית (הטבע במרכז).

**האקולוגיה האתנוצנטרית** מבוססת על הטענה הפילוסופית שהאדם הוא נור הבריאה, וכל הטבע והחי אמורים לשרת אותו. תפיסה זו מבקשת להגן על איכות הסביבה באמצעות נימוק **אינסטרומנטלי**: שמירת הסביבה תבטיח את קיומו של האדם, והשחתתה תפגע בסופו של דבר בקיומו של המין האנושי.

הסכנה המרכזית הטמונה באימוץ תפיסה זו היא שמתעורר חשש שמי שמבסס את מחויבותו לשמור על סביבתו על נימוק אינסטרומנטלי, לא ימהר לשמור על סביבה שלפי הערכתו אינה תורמת לאדם (למשל המדבר או הקוטב הצפוני). יתר על כן, יש סכנה שאדם החדור בהכרה שהטבע "שייך" לו, לא יהסס להזיק לסביבה כאשר הדבר מקדם את תועלתו האישית, בלי להתחשב בנוק שעלול להיגרם ממעשיו לדורות הבאים.

ואכן, רבים תולים את המשבר הסביבתי בכך שהתפיסה האקולוגית המקובלת על רוב יושבי תבל היא התפיסה האתנוצנטרית.<sup>1</sup>

**האקולוגיה הביוצנטרית**, שיש המכנים אותה "אקולוגיה עמוקה" (Deep Ecology), מבוססת על תפיסה הפוכה, שלפיה האדם אינו אלא חלק מן הטבע, יצור בקרב יצורים רבים שלכולם זכות שווה לחיות, להתפתח ולהתקיים.<sup>2</sup> לפי תפיסה זו, להגנה על הטבע יש ערך **עצמאי**, והיא מחייבת אף בנסיבות שבהן היא אינה משרתת בהכרח את אדם.

לדעת רבים, הסכנה המרכזית הטמונה באימוץ תפיסה זו היא, שתפיסה זו עלולה לגרור את האדם להעדפת הטבע הפראי על פני התרבות והרציונליות.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> למשל לין וייט, היסטוריון חשוב של המדע, טען ששורשיו של המשבר הסביבתי נעוצים בתרבות היודאו-נוצרית, שיחסה אל הבריאה אדנותי-דורסני, ומסקנתו היא ש"שורשי הבעיה שלנו הם בעיקר דתיים, ולכן הפתרון חייב להיות דתי". ראו: Lynn White, jr., "The Historical Roots of Ecologic Crisis", *Science* 155, 10 March 1967, pp. 203-207. בעקבותיו טוען אברהם שליו ש"הגישה האנתרופוצנטרית", שלדבריו "ממנה שואבת היהדות (ולמעשה התרבות המערבית כולה) את מוסר 'איכות הסביבה' שלה, הולכת ומקרבת את סופו הבלתי נמנע של המין האנושי". **הארץ**, כ"ד בכסלו תשנ"ד, 8 בדצמבר 1993.

<sup>2</sup> מעניין להעיר בהקשר זה, שבבג"ץ 466/05 **אסתר דבורה רייז נ' המועצה הארצית לתכנון ובנייה**, תק-על-2005(1), 2333 (2005), בעתירה שביקשה מבית-המשפט להירתם לשימור האתר "מצפה נפתוח" בהרי ירושלים, הוסף כעותר שישי הצבי הישראלי. השופט אליקים רובינשטיין דן בשאלה אם לצבי הישראלי יש זכות עמידה בפני ערכאות בישראל, ומסקנתו היתה שלפי הדין העברי ייתכן שיש לצבי זכות עמידה בפני ערכאות, אך לא כן בדין הישראלי.

<sup>3</sup> ראו שמואל חן, "**מדוע נעדרת אתיקה סביבתית מההגות הציונית-דתית?**", **אקדמות** י"ט, סיוון תשס"ז, עמ' 14 (ובמקורות שם, בהערות 10-12), המעלה את החשש האמור כאחד הנימוקים לרתיעה של רבנים חרדים וחרדים-לאומיים מעיסוק נרחב בסוגיות של אתיקה סביבתית. ראו גם מיכאל ויגודה, "**יצאת מצרים ואיכות הסביבה – היבטים פילוסופיים ומשפטיים**", **פרשת השבוע** 12, הוצאת משרד המשפטים ומכללת שערי משפט, תשס"א, ליד הציון להערה 4, שמדגיש בהקשר זה שאהבת הטבע עלולה להוביל לשנאת האדם, ועל רקע זה לא ייפלא ש"החקיקה השיטתית והמקיפה הראשונה בעניין השמירה על החי והטבע היא פרי השלטון הנאצי".



## 1.2. אתיקה סביבתית יהודית

במקורות היהודיים אפשר למצוא תמיכה בכל אחת מן האסכולות הנזכרות.

כך, סיפורי הבריאה שבספר בראשית מתארים את האדם כמי שמצווה: "פָּרוּ וּרְבוּ וּמְלְאוּ אֶת הָאָרֶץ וְכִבְשֶׁתָּהּ וּרְדוּ בְּדָגַת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיַּה הָרִמְשֹׁת עַל הָאָרֶץ... הִנֵּה נֹתְתִי לְכֶם אֶת כָּל עֵשֶׂב זֶרַע זֶרַע אֲשֶׁר עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ וְאֶת כָּל הָעֵץ אֲשֶׁר בּוֹ פְּרִי עֵץ זֶרַע זֶרַע לְכֶם יְהִי לְאֹכְלָהּ".<sup>4</sup> פסוקים אלו מתארים את האדם כמי שמושל בטבע,<sup>5</sup> כובש את הארץ ורודה בחיות, שלשמו ולמענו נוצרו. ציווי זה הולם היטב את האסכולה האתנוצנטרית, הגורסת שהטבע נוצר בעבור האדם.

בהתאמה, אפשר למצוא במדרש הנמקה אתנוצנטרית קלאסית לשמירה על איכות הסביבה:

ראה את מעשה הא-לוהים כי מי יוכל לתקן את אשר עותו" (קהלת ז, יג) – בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון, נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן, ואמר לו: ראה מעשיי כמה נאים ומשובחים הם, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם תקלקל אין מי שיתקן אחריו.<sup>6</sup>

ואולם, אפשר בהחלט למצוא במקורות היהודיים גם עדויות לתפיסה הביוצנטרית. למשל, במענה הראשון של ה' לאיוב, "מן הסערה", מתוארים מעשי הבורא בלשון זו: "לְהַמְטִיר עַל אֶרֶץ לֹא אִישׁ, מְדַבֵּר לֹא אָדָם בּוֹ: לְהַשְׁבִּיעַ שָׁאָה וּמִשְׁאָה וּלְהַצְמִיחַ מִצָּא דְשָׂא".<sup>7</sup> הדאגה להצמחת הדשא במדבר, מקום ש"לא אדם בו", אינה מתיישבת לכאורה עם העיקרון האתנוצנטרי, שלפיו ההגנה על איכות הסביבה נועדה אך ורק להיטיב עם האדם.<sup>8</sup>

הרמב"ם, בספרו מורה נבוכים, מבטא את התנגדותו לתפיסה האתנוצנטרית בלשון זו:

הדעת האמתית אצלי לפי האמונות התוריות והנאות לדעות העיוניות הוא, שלא נאמין בנמצאות כולם, שהם מפני מציאות האדם, אבל [=אלא] יהיו גם כן שאר הנמצאות כולם מכוונות לעצמן לא מפני דבר אחר.<sup>9</sup>

יש ביטוי נאה לתפיסה זו בעדותו של הרב אריה לוי ("רב האסירים") על רבו, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה הראשי הראשון של ארץ-ישראל:

אחרי תפילת מנחה גדולה יצא רבנו, כדרכו בקודש, לשוח בשדה לצמצם מחשבותיו, ואני התלוויתי אתו. בדרך קטפתי איזה עשב או פרח. הזדעזע רבנו ואמר לי בנחת, כי הוא נוהר מאוד לבלתי קטוף בלי תועלת עשב או פרח שיכול לגדול או לצמוח, כי אין עשב מלמטה שאין לו מזל מלמעלה ואומר לו "גדל".<sup>10</sup> כל ציץ עשב אומר דבר, כל אבן לוחשת איזה סוד, כל הבריאה אומרת שירה.<sup>11</sup>

<sup>4</sup> בראשית א, כח-כט.

<sup>5</sup> כך גם בתהלים ח-ט, שם מתואר האדם כמי ש"תחטתהו מעט מאלהים וכבוד וְהָדָר תַּעֲטֶרְהוּ: תַּמְשִׁילֵהוּ בְּמַעֲשֵׂי יְדִיד כָּל שְׁתֵּה תַחַת רַגְלָיו: צִנָּה וְאֵלְפִים כָּלָם וְגַם בְּהֵמוֹת שָׂדֵי: צִפּוֹר שָׁמַיִם וְדִגֵּי הַיָּם עֵבֶר אֲרָחוֹת יָמִים".

<sup>6</sup> קהלת רבתי ז, כח.

<sup>7</sup> איוב לח, כו-כז.

<sup>8</sup> ואולם ראה מלבי"ם שם, המעלה הצעה שלפיה הפסוקים מתארים מצב לא ראוי, שבו נענש המין האנושי על חטאיו, ובשל כך יורד המטר דווקא במדבר או באזורים שאינם מיושבים.

<sup>9</sup> מורה נבוכים ג, יג.

<sup>10</sup> על-פי בראשית רבה י, ז.

<sup>11</sup> שמחה רז, איש צדיק היה – מסכת חיייו של רבי אריה לוי, ירושלים תשל"ג, עמ' 74. עיקרון זה מוזכר כבר בספר תומר דבורה לרי משה קורדובירו (רפ"ב (1522)-ש"ל (1570)), גדול המקובלים בצפת בתקופה שלפני האר"י, בפרק השלישי: "עוד צריך להיות רחמיו פרוסים על כל הנדכאים, לא יבזם ולא יאבדם, שהרי החכמה העליונה, היא פרוסה על כל הנבראים: דומם, וצומח, וחי ומדבר. ומטעם זה הוזהרנו מביזוי אוכלים; ...ועל דרך זה לא יבזה שום נמצא מהנמצאים, שכולם בחכמה, ולא יעקור הצומח אלא לצורך, ולא ימית הבעל חי אלא לצורך".



נראה כי מכך ששתי האסכולות מיוצגות במסורת היהודית אפשר להסיק שהאתיקה הסביבתית היהודית מבוססת על תפיסה שלישית, שונה משתי האסכולות. יש המכנים אסכולה זו אקולוגיה תיאוצנטרית [=האל במרכז].<sup>12</sup> לפי תפיסה זו, במרכז הבריאה עומד הבורא, והוא מצווה על כל ברואיו להגשים את הערכים שלמענם נוצר העולם, ולכולם חלק בהגשמת תכלית זו, אם כי לאדם, בהיותו יצור תבוני ומוסרי, נועד התפקיד המרכזי בהגשמתה של תכלית זו.

לפי תפיסה זו, חובת האדם לשמור על סביבתו מבוססת הן על נימוק אתנוצנטרי והן על נימוק ביוצנטרי. עולם הטבע אומנם נועד לשרת את האדם, אך לא משום עליונות האדם, אלא משום שבאמצעות האדם יוגשמו הערכים שלמענם נוצר העולם. יתר על כן, עולם הטבע מקדם ערכים אלו גם בלי שישירת את האדם. "כל הבריאה אומרת שירה", ולכן יש להגן עליה. משום כך המדרש מדגיש שהחיות נבראו לפני האדם, כדי שבהשחיתו את צלם אלוקים שבו יהיה אפשר להטיח בו: "זבוב קדמך, יתוש קדמך, שלשול זה קדמך".<sup>13</sup>

תפיסה שכזאת איננה הופכת את האדם ליהיר ואיננה מעודדת אותו לרמוס את הבריאה תחת כפות רגליו. היא מכירה בערכו העצמי של הטבע, אך אינה מטשטשת את היתרון המהותי של התרבות הרציונלית על הטבע הפראי.

## 2. הגנת הסביבה בהלכה היהודית

הציווי הראשון שהצטווה האדם הראשון בהיותו בגן-עדן היה "לעבדה ולשמרה".<sup>14</sup> ציווי זה טומן בחובו את הקונפליקט הנצחי של ההגנה על איכות הסביבה. לאדם ניתנת האפשרות, ואף החובה, לעבד את העולם שבו הוא חי, לפתחו ולשכללו. ואולם, בעשותו כן הוא עלול להשחית את הבריאה, ועל כן לא רק "לעבדה" הוא חייב אלא אף "לשמרה". בהלכה היהודית אפשר למצוא דוגמאות רבות ליישומו של עיקרון זה. להלן תוצגנה המרכזיות שבהן.<sup>15</sup>

### 2.1. כריתת עצים והשחתה

התורה אסרה בעת מלחמה על הצבא לחרות את עצי הפרי שבסביבותיה של העיר שבה נלחמים כדי להשתמש בהם לצור על העיר בהקמת מחסומים, ביצורים וכדומה,<sup>16</sup> בנימוק ש"האדם הוא עץ השדה".<sup>17</sup>

<sup>12</sup> ראו חן (לעיל הערה 3), עמ' 18, ובמקורות המובאים שם, בהערה 21.

<sup>13</sup> **בראשית רבה** (וילנא) ח, א.

<sup>14</sup> **בראשית** ב, טו.

<sup>15</sup> כל אחת מן ההלכות שימשה כר נרחב לעיסוק משפטי בגדרי ההלכה ובהיקפה בספרות הפסיקה והתשובות, אך לא נוכל במסגרת מצומצמת זו לסקור דיון זה סקירה ממצה. לשם כך ראו למשל: נחום רקובר, "הגנת הסביבה במקורות העבריים", **דיני ישראל** ד', תשל"ג, עמ' 27-5; מאיר זיכל, **איכות הסביבה במקורות היהדות**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ן; צבי אילני, "שיקולי יעילות בטיפול במטרדים אקולוגיים", **שנתון המשפט העברי** ט"ז-י"ז, תש"ן-תשנ"א, עמ' 27-87; נחום רקובר, **איכות הסביבה: היבטים רעיוניים ומשפטיים במקורות היהודיים**, ספריית המשפט העברי, ירושלים תשנ"ד; צבי הר-שפר, **אקולוגיה במורשת ישראל**, מכללת שאנן, תשנ"ד; יצחק גולדברג וצבי שינובר, **איכות החיים והסביבה במקורות היהדות**, נחלים, תשנ"ד; ישראל רוזנסון, "והנה טוב מאוד" – **היחס לטבע ולסביבה במקורות היהדות**, החברה להגנת הטבע, 1993. מאמרים נוספים בענייני איכות הסביבה והיהדות אפשר למצוא בכתב-העת המקוון **שיח שדה**, הוצאת מכללת אפרתה ומכללת ליפשיץ, בכתובת: <http://siach-sade.macam.ac.il/siach/index.asp>, כניסה אחרונה: 26 במאי 2010.

<sup>16</sup> **בראשית** כ, יט-כ. רבי חנינא אף תלה את מות בנו בטרם עת בכך שכרת עץ תאנה בעודו מניב פירות טובים (**בבא קמא** צא,ב). במישור כללי יותר קוצצי אילנות טובים נמנים עם מי שמעשיהם גורמים לכך ש"מאורות לוקין" (**תוספתא** סוכה [ליברמן] ב, ה). ראו גם פרקי דרבי אליעזר לג (היגר), "חורב" פרק לג, עמ' 202.

<sup>17</sup> מעניין לבחון את המשמעות ההגותית של הפירושים השונים לנימוק זה. לפי **רש"י** הביטוי מדבר בלשון שאלה: "וכי העץ הוא כמו האדם הנלחם בכובש?", כלומר, העץ הוא נייטרלי במלחמה, וכשלעצמו אינו מועיל או מזיק לכל אחד מהצדדים, ולכן אין לפגוע בו. נימוק זה מתאים לתפיסה אקולוגית ביוצנטרית. כך עולה גם מפירוש **הרמב"ן**: "וטעם כי האדם עץ השדה כי כמו כי נפש הוא חובל...", כלומר, פגיעה בעץ דומה במהותה לפגיעה בנפש אדם. לעומתם, **רבי אברהם אבן עזרא** מסביר שאיסור



עם זאת, כאשר יש צורך גדול בכריתת עץ מאכל, למשל כאשר הוא משמש מסתור למחבלים וכריתתו עשויה להציל חיי אדם, חכמים התירו את כריתתו של העץ.<sup>18</sup>

כריתת עצי סרק לא נאסרה מן התורה,<sup>19</sup> אולם חכמים קבעו שקוצצי אילנות טובים אינם רואים סימן ברכה לעולם,<sup>20</sup> ומכך למדו רבים שחכמים אסרו גם קציצה של אילנות שאינם אילנות מאכל.<sup>21</sup>

חז"ל הרחיבו את האיסור, וכללו בו השחתת כל דבר שיש בו תועלת לאדם.<sup>22</sup> הסביר זאת בעל ספר "החינוך", בלשון זו:

שורש המצווה – ידוע, שהוא כדי ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת ולהדבק בו, ומתוך כך תדבק בנו הטובה ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה, וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה אוהבים שלום ושמחים בטוב הבריות ומקרבים אותן לתורה, ולא יאבדו אפילו גרגר של חרדל בעולם, ויצר עליהם בכל אבדון והשחתה שיראו, ואם יוכלו להציל יצילו כל דבר מהשחית בכל כחם.<sup>23</sup>

## 2.2. ריח רע וזיהום אוויר

המשנה קובעת ש"מרחיקין את הנבלות ואת הקברות ואת הבורסקי [=בית עיבוד עורות] מן העיר חמשים אמה (כ-30 מטר)", משום החשש שבני העיר יסבלו מן הריח הרע המופץ מבתי עסק אלו. בעניין זה יש משקל לא רק למרחק מן העיר, אלא גם למיקומו של בית העסק. לכן "אין עושין בורסקי אלא למזרח העיר",<sup>24</sup> "מפני שרוח מזרחית חמה וממעטת היזק ריח עיבוד העורות".<sup>25</sup>

החובה להימנע מהפצת ריחות שאינם נעימים אינה מוטלת רק על רשויות המדינה, אלא גם על כל יחיד ויחיד. כך למשל נפסק ש"מי שעשה גורן בתוך שלו, או קבע בית הכסא [=שירותים] או מלאכה שיש בה אבק ועפר וכיוצא בהם, צריך להרחיק כדי שלא יגיע העפר או ריח בית הכסא או האבק לחברו".<sup>27</sup>

---

הפגיעה בעץ נובע מכך שהעץ משמש מקור מזון לאדם ומקור חיותו. הסבר זה תואם יותר את התפיסה האקולוגית האתנוצנטרית, שלפיה ההצדקה לאיסור היא שפגיעה בעץ תגרום בסופו של דבר לפגיעה באדם.

<sup>18</sup> ראו בבא קמא צב, א; רמב"ם מלכים ו, ח. בספרות התשובות יש דוגמאות למכביר לשאלות שהופנו אל חכמי ישראל בעניין כריתת עצים מחשש לנזק, משום שהם מאפילים את הבית הסמוך להם וכדומה. ראו למשל: שו"ת חוות יאיר קצה; שאילת יעב"ץ א, עו; שו"ת חיים שאל א, כג; שו"ת חיים ביד כד. בנושא זה ראו גם: מאיר איילי, "החרדה מפני כריתת עץ מאכל", כרביבים, 1996, עמ' 374-380.

<sup>19</sup> ראו רמב"ם מלכים ו, ט.

<sup>20</sup> פסחים נ, ב.

<sup>21</sup> ראו: פסקי תוספות, פסחים קלב; שו"ת קרן לדוד או"ח מ (מה שנאמר לעיל שהקוצץ אילנות טובים ובכלל זה עצי סרק אינו רואה סימן ברכה, שייך רק באילנות טובות שאינן עומדות להסקה אף שאינן אילני מאכל כגון אותן המיוחדים לצל ולנוי או לריח טוב").

<sup>22</sup> ראו למשל קידושין לב, א, וסיכום ההלכה בעניין זה ברמב"ם, שם, הלכה י.

<sup>23</sup> ספר החינוך תקכט.

<sup>24</sup> שם.

<sup>25</sup> רמב"ם שכנים ג, ד (והשוו לנימוקו בפירוש המשניות על המשנה, שם, וכן לפירושו של בעלי התוספות, בבא בתרא כה, א, ד"ה אין עושין בורסקי).

הלכה זו הוזכרה כנימוק לענישת אזרחים שגידלו בעלי-חיים בחצר ביתם ונמנעו מסילוק פרשיהם. ראו: עמ"ק (שלום ב"ש) 570/05 עיריית נתיבות נ' ביטון שלום, תק-של 2009(2), 43518; ת"א (שלום יר') 3633/05 ציון שבו נ' משה דוגה, תק-של 2008(1), 16930, וכן בדיון על אישור תובענה ייצוגית נגד אתר הפסולת רמת-חובב, בר"ע (מחוזי ב"ש) 928/99 החברה לשירותי איכות הסביבה (רמת-חובב) בע"מ נ' עמותת מדעי הדרום, תק-מח 2000(2), 9153.

<sup>26</sup> הכוונה לשירותים גלויים, מעין שירותי שדה. ראו שולחן ערוך חו"מ קנה, לח. ראו גם שו"ת מהרש"ם א, קעח, שדן בשאלה אם כיסוי השירותים יפתור את הבעיה או שמא השכנים רשאים למנוע את הקמת השירותים אף אם יהיו מכוסים.

<sup>27</sup> שולחן ערוך חו"מ קנה, לד. וראו השלכה מהלכה זו לעניין עישון במקומות ציבוריים בשו"ת אגרות משה ב, יח, ובשו"ת ציץ אליעזר טו, לט.



בעניין זה יש הקפדה מיוחדת על זיהום אוויר בירושלים, עד כדי כך שקבעו שאין להקים בירושלים מפעלים ליצירת חרסים בשל העשן הנפלט מהם.<sup>28</sup>

### 2.3. רעש

ההלכה מקנה לשכנים את הזכות להתנגד לפתיחת חנות בסביבת מגורים, משום שהשכנים יכולים לטעון: "אין אנו יכולין לישן מקול הנכנסים והיוצאין".<sup>29</sup>

עם זאת, זכות השכנים להתנגד למפגע נדחית מפני צורך ציבורי שאי-אפשר לספקו בדרך אחרת. לכן שללה ההלכה את זכותם של שכנים להתנגד להקמת בית-ספר סמוך לבניין מגורים בטענה שקולות הילדים יפריעו את מנוחתם.<sup>30</sup>

### 2.4. זיהום מקורות המים

בעניין זיהום המים נאמר בתוספתא ש"העושה מערות לרבים מרחץ בהן פניו ידיו ורגליו. היו ידיו ורגליו מלוכלכות בטיט או בצואה – אסור. ובבור ובשיח בין כך ובין כך אסור".<sup>31</sup> התוספתא מתירה לאדם לרחוץ במקומות רחצה המיועדים לרבים, אך אוסרת על מי שידיו או רגליו מלוכלכות להתרחץ במקומות אלו, משום שבכך הוא מזהם את המים.

בעניין זה התוספתא מבחינה בין מאגרי מים לרחצה (מערות) למאגרי מים לשתיה (בור ושיח), שבהם אין לרחוץ את הגוף אף כשאינו מלוכלך בטיט או צואה, משום שבמים המיועדים לשתיה יש להקפיד על רמת ניקיון גבוהה יותר.

עם זאת, התוספתא<sup>32</sup> מתירה לאדם הנכנס לבית-המרחץ לחפוף ראשו בסבון או במי רגליים כפי שהיה נהוג באותה תקופה, אף שבכך הוא מעכיר את המים של בית-המרחץ, משום "שעל מנת כן הנחיל יהושע לישראל את הארץ". כלומר, זיהום מסוג זה מותר, משום שיש הסכמה חברתית מעת שנכנס עם ישראל לארץ שלא יקפידו על זיהום מעין זה.

רבי יהודה החסיד עמד גם על ההיבטים התברואתיים של זיהום המים בקובעו ש"לא ירחץ אדם שהוא מוכה שחין עם יהודי אחר אלא אם כן יודיענו שנאמר ואהבת לרעך כמוך ולא תעמוד על דם רעך".<sup>33</sup>

<sup>28</sup> חגיגה כו, א ("אין עושים כבשונות בירושלים"). ראו גם רמב"ם בית הבחירה ז, יד.

<sup>29</sup> רמב"ם שכנים ו, יב. אבל, אם בעת רכישת הדירות היו השכנים ערים לאפשרות שיוקמו חנויות בסביבתם, איבדו את הזכות להתנגד לפתיחתה של החנות. ראו פסק-הדין של הרב אברהם דב לוי בתיק ממונות 1423-סט, בבית-הדין לדיני ממונות ובירורי יהדות בירושלים בעניין פתיחת חנות בבניין מגורים ביום ובלילה.

<sup>30</sup> ראו משנה, שם, וכן תיק מס' 603-סד, פסקי-דין – ירושלים י, עמ' קצז (התנגדות להצבת גנרטור מטעמי דת בקרבת בית מגורים). להרחבה בעניין זה ראו למשל שו"ת מהרלב"ח צז; הרב צבי יהודה בן יעקב, "רעש בנוקי שכנים", סיני קי"ח, תשנ"ו, עמ' י"ח-כ"ה.

<sup>31</sup> תוספתא בבא מציעא יא, לא.

<sup>32</sup> שם שם, לב.

<sup>33</sup> ספר חסידים תרעג. עוד על זיהום מקורות המים ראו נחום רקובר, איכות הסביבה: היבטים רעיוניים ומשפטיים במקורות היהודיים, ספריית המשפט העברי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 73-76.



## 2.5. ניקיון

בתורה יש ציווי מיוחד בעבור אנשי הצבא: "וְיָד תְּהִיָּה לְךָ מִחוּץ לַמַּחֲנֶה וְיָצְאָתָּ שָׁמָּה חוּץ: וְיָתֵד תְּהִיָּה לְךָ עַל אֲזָנֶיךָ וְהָיָה בְּשִׁבְתְּךָ חוּץ וְחִפְרָתָהּ בָּהּ וְשִׁבְתָּ וְכָסִיתָ אֶת צַאֲתְךָ".<sup>34</sup> גם במחנה הצבאי, שבו קשה לעתים לשמור על תנאי הגיינה נאותים, התורה מצווה את איש הצבא להקצות מקום מיוחד מחוץ למחנה להתפנות בו, ואף דורשת מכל חייל לשאת עמו כלי מיוחד לכיסוי צרכיו. זאת משום ש"הנקיות מידה מן המידות הטובות, המביאה לידי רוח הקודש... וגם יש בזה שבח לאומה, כי יבואו אליהם מלאכי גוי, ויראו מחניהם קדוש ונקי מכל טינוף".<sup>35</sup>

בתלמוד<sup>36</sup> מובאת ברייתא בדבר הוצאת מי שפכים ומרחץ מרשות היחיד לרשות הרבים. הברייתא קובעת שהדבר אסור בימות החמה, שבהם רשות הרבים יבשה, אך מותר בימות הגשמים, שבהם ממילא רשות הרבים מלאה מים והוצאת המים לרשות הרבים אינה מזהמת כל כך.<sup>37</sup>

יתר על כן, מי שרואה נבלה ברשות הרבים, חייב להרחיקה, וכשיש צורך בזה אף ישכור אדם כדי להוליכה אל מחוץ לעיר.<sup>38</sup>

## 2.6. הגנת הצומח

תקנה מיוחדת המובאת במשנה<sup>39</sup> קובעת שאין לגדל בארץ-ישראל בהמה דקה, "משום ישוב ארץ ישראל",<sup>40</sup> כי בהמה דקה (עזים) "מבעיר [=מלחך ואוכל] את השדות". בתקופת התלמוד הורחבה תקנה זו לבבל.<sup>41</sup>

אומנם בתקופות מאוחרות יותר נעקרו השדות מארץ-ישראל, ולפיכך נפסקה הלכה שהתקנה אינה מחייבת עוד,<sup>42</sup> אולם בימינו, מששבה ארץ-ישראל להתמלא בשדות, ייתכן שיש להחיל שוב את התקנה, ואכן, פוסקי זמננו דנו בהרחבה בשאלה זו.<sup>43</sup>

## 2.7. תכנון ובנייה

המשנה קובעת ש"מרחיקין את האילן מן העיר עשרים וחמש אמה".<sup>44</sup> האמורא עולה נימק הלכה זו "משום נוי העיר".<sup>45</sup>

<sup>34</sup> דברים כג, יג-יש.

<sup>35</sup> ספר החינוך (שעוואל) תקס"ו.

<sup>36</sup> משנה בבא קמא ו, א.

<sup>37</sup> ראו שולחן ערוך חו"מ תיד, א בעניין מי שמעוניין להוציא תבן לרשות הרבים כדי שידרכו עליו בני-אדם וייעשה זבל. פתחי חושן ת, הערה צ"ח, מסיק מהלכות אלו שאין להשליך אשפה במקום שאינו מיועד לכך אף כשאין חשש שהאשפה תגרום נזק ממשי לרבים.

<sup>38</sup> בן איש חי א, כי תצא, יד. ראו פרטים רבים בעניין זה במאמרו של הרב ארי אברהם סמגיה, "הליכות ניקיון האדם וסביבתו", בתוך הסביבה בהלכה ובמחשבה, ירושלים תשס"ד, עמ' 44, בעמ' 67-69.

<sup>39</sup> משנה בבא קמא ז, ז.

<sup>40</sup> רש"י בבא קמא עט, ב ד"ה אין מגדלין. השווה לרמב"ם נזקי ממון ה, א-ב, שמדבריו עולה שהאיסור נובע מן החשש שהבהמה הדקה תזיק לשדות אחרים.

<sup>41</sup> בבא קמא פ, א.

<sup>42</sup> שולחן ערוך חו"מ תט, א. ראו אנציקלופדיה תלמודית ב, עמ' ש"ע, ערך "בהמה דקה".

<sup>43</sup> בעניין זה ראו בהרחבה נחום רקובר, איכות הסביבה: היבטים רעיוניים ומשפטיים במקורות היהודיים, ספריית המשפט העברי, ירושלים תשנ"ד, נספח א'.



מכאן שגם בשמירה על "מרחבים ירוקים", שאינם נטועים או בנויים, יש ערך לנוי העיר, ויש להקפיד על קיומם של מרחבים שכאלה.

כך עולה גם ממשנה אחרת,<sup>46</sup> הקובעת ש"אין עושים שדה [=שטח חקלאי] מגרש [=שטח פתוח] ולא מגרש שדה ולא מגרש עיר [=שטח בנוי] ולא עיר מגרש". הפיכת שטח חקלאי לשדה פתוח פוגעת בצמחייה והפיכת שטח פתוח לשטח חקלאי מחריבה את נוי העיר,<sup>47</sup> בדיוק כשם שהפיכת שטח פתוח לשטח בנוי פוגמת ביופייה של העיר.

## 2.8. מחזור

גם לעיקרון האקולוגי שפסולת יש למחזר כדי לשמור על איכות הסביבה יש ביטוי במקורות המשפט העברי. למשל נקבע ששיירי הדם שבמקדש "נמכרין לגננים לזבל"<sup>48</sup> ואינם מושלכים לאשפה, ואף מכנסי כוהנים שבלו אינם מושלכים, אלא "מהן היו מפקיעין [=קורעין ועושים פתילות להדלקת אבוקות בשמחת בית השואבה], ובהן היו מדליקין, ולא היתה חצר בירושלים שאינה מאירה מאור בית השואבה".<sup>49</sup>

## 2.9. סייגים

כמו רובם הגדול של הערכים, גם הערך של הגנת הסביבה עשוי לסגת מפני ערכים אחרים. כפי שכבר הוזכר לעיל, חינוך ילדים עשוי להצדיק הקמת בית-ספר, ואין השכנים רשאים למחות בטענה שקול הילדים טורד את מנוחתם. החת"ם סופר, מגדולי הפוסקים וראשי הישיבות בהונגריה במאה ה-19, הרחיב עיקרון זה כשקבע שכל מצווה המוטלת על הציבור מצדיקה פגיעה באיכות הסביבה אם אין דרך אחרת לקיימה.<sup>50</sup>

ערך אחר שעשוי לדחות את ההגנה על איכות הסביבה הוא פרנסת הרבים. כאשר ההגנה על איכות הסביבה עלולה לפגוע בפרנסת בני העיר, יש להעדיף את פרנסת בני העיר.<sup>51</sup>

כאשר המפגע הסביבתי נוצר מניהול שגרתי של הבית, ואין אפשרות להימנע ממנו בלי לשבש את החיים הנורמליים של יוצר המפגע, אין לכפות עליו להסיר את המפגע.<sup>52</sup>

עם זאת, יש לזכור שגם כאשר התירו חכמים לקיים את המפגע הסביבתי, "ימעט הנזק משכנו, כל מה שאפשר".<sup>53</sup>

<sup>44</sup> משנה בבא בתרא ב, ז.

<sup>45</sup> בבא בתרא כד, ב. לפי התלמוד הירושלמי (בבא בתרא ב, ח), זו גם הסיבה להרחקת בתי עיבוד עורות (בורסקי) מן העיר.

<sup>46</sup> משנה ערכין ט, ח.

<sup>47</sup> ראו רש"י ערכין לג, ב ד"ה אין עושין, ד"ה ולא מגרש וד"ה מגרש אין.

<sup>48</sup> משנה יומא, ו.

<sup>49</sup> משנה סוכה ה, ג.

<sup>50</sup> שו"ת חתם סופר, חלק ה (חו"מ), סימן צב. ראה גם שו"ת תורת אמת, סימן רד.

<sup>51</sup> ראו שו"ת מהרשד"ם, חלק חו"מ, סימן תסב, ד"ה וא"ת הניחא; שו"ת מהרש"ך, חלק ב, סימן צח.

<sup>52</sup> "מי שעשה ארובה בגגו לצאת דרך בה עשן הבית, והעשן יוצא ורוח מצויה באה ודוחתו לתוך ביתו או חלונו של חברו וממלאתו עשן, נסתפקו בה גדולי קדמונינו בנרבונה. ומכל מקום, נטו לומר שכל כיוצא בזה, אין בידו למחות ולכופו לסתום ארובתו. שאם לא כן, מה תקנתו של זה?!" (בית הבחירה בבא בתרא כג, א).

<sup>53</sup> שו"ת מהרש"ך, שם.

